

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3589>

Number: 48 , p. 141-154, Summer II 2016

Yayın Süreci

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayınlanma Tarihi / The Published Date

28.06.2016

15.08.2016

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE -SA EKİNİN İŞLEVLERİ

THE FUNCTION OF SUFFIX -SA IN CHAGATAI TURKISH

Yrd. Doç. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR

*Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü*

Öz

Bir oluş ve kılışı “şart” a veya “dilek, istek, niyet” e bağlayan -sA eki, bu iki temel işlevi dolayısıyla şart kipi veya dilek-şart kipi olarak adlandırılmaktadır. Şart işlevi, -sA ekinin Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren süregelen temel işlevidir. Ek, şart işleviyle kullanıldığında tek başına yargı bildirmez, ana cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan tamlayıcı bir öge görevi üstlenir. Bu tamlayıcı öge, herhangi bir yargı bildirmediği için de ana cümle zarfı durumundadır. -sA eki, “dilek, niyet, istek” işleviyle kullanıldığında ise tam bir yargı bildirmektedir.

Görev ve işlevleri üzerine farklı görüşler ileri sürülen -sA ekinin Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış eserlerde “şart” ve “dilek, istek, niyet” işlevinin yanında bu iki işleviyle ilgili olarak çeşitli görevler üstlendiği, içinde bulunduğu cümleye farklı anlam incelikleri kazandırdığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle çalışmamızda -sA eki, Çağatay Türkçesindeki işlevleriyle değerlendirilmiştir.

Ekin işlevleri şart ve dilek olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır. Şart işlevi gerçek şart işlevi, gerçek olmayan şart işlevi, zıtlık işlevi, kararlılık işlevi, kararsızlık işlevi, zaman işlevi, karşılaştırma işlevi, yeterlik işlevi, ihtimal, olasılık, tahmin işlevi, gereklilik işlevi, fail işlevi, nesne işlevi, yer tamlayıcısı işlevi ve kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri olmak üzere on dört alt başlıkta incelenmiştir. Ekin kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri ise açıklama ve sorma işlevi olarak iki gruba ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: -sA Eki, Şart Kipi, Dilek-Şart Kipi, Çağatay Türkçesi, Türk Dili

Abstract

The suffix -sA is called conditional or subjunctive as it is fundamentally used to link a state or action with a mood of condition or wish/purpose, respectively. The use of -sA as conditional clause is an ongoing function since the early periods of Turkish language. This suffix does not provide a state of condition when it is used individually, however it becomes a complementary element which connects the sentence to a condi-

tion. This complementary element does not voice a state, and therefore it is an adverb of the sentence. When it is used for wish or purpose, it comes to provide a state.

With various dççisputes on its use and function, the suffix -sA is seen to have been used in a number of functions in addition to condition, wish, and purpose and added different delicacies into the sentence it was used in. In this respect, our study evaluates the functions of the suffix -sA in Chagatai Turkish.

The functions of this suffix are studied in two main groups as condition and wish. The conditional function is evaluated in fourteen subgroups as the functions of real condition, unreal condition, antithesis, determination, time, comparison, capability, possibility, probability, prediction, necessity, agent, object, place phrase, and accepted coordinating conjunction. The use of this suffix as a coordinating conjunction is divided into two functions as explanation and question.

Keywords: The Suffix -sA, Conjunctive Mood, Desiderative, Chagatai Turkish, Turkic Language

0. Giriş

Bir oluş ve kılışı “şart” a veya “dilek, istek, niyet” e bağlayan ve bu iki temel işlevi dolayısıyla *şart kipi* veya *dilek-şart kipi* olarak adlandırılan -sA eki, şart işlevi ile kullanıldığında tek başına bir yargı taşımaz ancak ana cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir tamlayıcı öge niteliği taşır. Bu tamlayıcı öge, herhangi bir yargı bildirmediği için de ana cümlelerin zarfı durumundadır. -sA eki, dilek işleviyle kullanıldığında ise tam bir yargı bildirmektedir ki Korkmaz (2007: 676-678), bu durumu, ekin kökünde “şart” ve “dilek, istek” bildiren iki farklı yapıya sahip olmasıyla açıklar.

-sA şart eki, Eski Türkçedeki -sAr şart ekinin devamıdır ve bu ek, istek görevinde fiiller türeten -sA eki ile -r geniş zaman sıfat-fiil ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. XI. yüzyıldan itibaren sondaki -r'nin düşmesiyle de -sA biçimine dönüşmüştür. Eski Türkçede -sAr eki, tam bir şart kipi görevinde olup bu yapının içine dilek kipi görevini yerleştirmek mümkün değildir¹ (Korkmaz 1995: 160, 163-164 ; 2007: 678-679).

Dilek bildiren -sA eki ise tarihî metinlerde dilek kipi olarak da kullanılan² -sAK

ekinin devamıdır. Bu ek, isimlerden “istek, niyet, dilek” anlamlı fiiller kuran -sA eki ile -(I/U)K sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşmuştur. -sAK ekindeki -K'nin geçmiş zaman ekindeki -K'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla ek, -sA-K şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da -sA şart eki ile -sA dilek eki tek bir şekle dönüşmüştür. Ekin yapısında ortaya çıkan bu ayrım sonucunda çekim şeklinde de bir değişiklik oluşmuş; söz konusu ekler daha önce zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime girerken iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekilmeye başlamıştır (Korkmaz 1995: 166-167 ; 2007: 680-81).

Develi (1997: 116-117), *dilek-şart* isimlendirmesinin cümle yapımında kullanılan, işlev bakımından farklı ancak yazılış ve telaffuz bakımından eş değerde görülen ekleri aynı grupta değerlendirme düşüncesinden doğduğunu ifade eder. Çünkü “dilek” ifade eden basit cümlelerin yapımında kullanılan -sA eki, hiçbir zaman şart ifade etmez böylece şart ifade eden ve birleşik cümlelerde ana cümlelerin ifadesini kendi şart ifadesiyle sınırlamak suretiyle yardımcı cümlelerin yüklemine oluşturan -sA ekinden ayrılır.

Böyle bir tarihî süreçten geçmiş olan -sA ekinin görev ve işlevleri üzerine birbirini tamamlar veya birbirine ters düşer nitelikte

¹ Ötügen *yir olorup arkiş tirkış ısar neñ buñuş yok* “Ötügen ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen (hiç) derdin ve sıkıntın olmaz.” (OY KT G 8), *ol yirgerü barsar, türük bodun, ölteçi san* “O yere gidersen (ey) Türk halkı, öleceksin!” (OY KT G 8).

² *Ol ewke barıgsak* “O, eve gitmeyi arzuluyor.” (DLT 248), *ol munda turıgsak* “O, burada durmayı temenni ediyor.”

(DLT 248), *ol berü kelıgsek erdi* “O, buraya gelmeyi temenni ediyor.” (DLT 248).

çeşitli görüşler ileri sürülmüştür³. -sA eki ile kurulan şart kipinin “soyut bir tasarlanmanın ifadesi olan ve bir yargı bildirmeyen bağlı bir cümle oluşturduğu” konusunda bilim insanları genellikle hemfikirdirler (Ergin 1990: 292-293 ; Karaağaç 2013: 371-373 ; Korkmaz 2007: 676-678 ; Karahan 1994: 471-474; Banguoğlu 2000: 467-469). Ancak Bilgegil (1963: 262-263 ; 269), genel kanının dışında bir görüş ifade etmiştir. Ona göre fiil kök veya gövdelerine -sA ekini getirmek suretiyle elde edilen şeklin okul kitapları tarafından *dilek-şart kipi* diye adlandırıldıktan sonra doğrudan doğruya *dilek kiplerine* dâhil edilmesi hatalıdır. Söz konusu ek, dilek anlamı taşıdığında *dilek kiplerine*, şart anlamı taşıdığı zaman da *haber kiplerine* dâhil edilmelidir.

-sA ekinin kip eki mi yoksa bir zarf-fiil eki mi olduğu üzerine ileri sürülen görüşler, tartışmanın bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Gülsevin (1990: 279), dilek bildiren birkaç özel kullanım dışında -sA ekinin cümlede hiçbir zaman yüklem görevi taşımadığını, bu sebeple bu ekin devamlı yüklem görevi üstlenen fiil kipleri bölümünde değil, fiilden türemiş zarflar olan *gerundiumlar* kısmında *şart gerundiumu* adı altında verilmesi gerektiğini dile getirir.

Gülsevin’le benzer görüşlere sahip olan Karahan (1994: 471-474), “şart, zaman, sebep” fonksiyonlu -sA ekinin istek bildirdiği durumlar dışında yargı taşımadığını, diğer

kip eklerine benzemeyen bu özelliği dolayısıyla da kip eki olamayacağını ifade ederek bu ekin şart, zaman, sebep bildiren bir zarf-fiil eki olarak adlandırılması gerektiğini belirtir⁴.

Konuya en büyük itiraz, Develi’den gelir. Develi (1995: 92-95), her iki yazarın da -sA’nın terminolojik değerini tespit ederken bu eki almış fiillerin yüklem karşısındaki fonksiyonundan hareket ettiklerini ancak konuyu açıklamak için yeteri kadar örnekten yararlanmadıklarını belirtir. Develi, -sA morfemiyle kurulmuş ve şart, sebep, zaman gibi ifadelerle ilgisi olmayan daha pek çok yapının mevcut olduğunu, dolayısıyla -sA morfemi almış fiillerin cümlede zarftan başka görevler de üstlendiğini belirterek bu morfemin sadece bir iki fonksiyonundan dolayı zarf-fiil kategorisine sokulmasının imkânsızlığını dile getirir. Develi, XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı metinleri üzerine yaptığı araştırmanın sonucunda -sA ekinin üstlendiği işlevleri örnekleriyle sıralar: *Fail fonksiyonu, nesne fonksiyonu, zaman tamlayıcısı fonksiyonu, hâl tamlayıcısı fonksiyonu, yer tamlayıcısı fonksiyonu.*

Görev ve işlevleri üzerine farklı görüşler ileri sürülen -sA eki, bu çalışmada Çağatay Türkçesindeki işlevleriyle değerlendirilmiştir. Çalışmamıza veri teşkil eden örnekler, Çağatay Türkçesinin üç döneminin de dil özelliklerini tam olarak yansıtan eserlerden seçilmiştir. Seçilen örneklerin yazımında görsel bütünlüğü sağlamak amacıyla ç ve ç işaretleri ç ile; ä ve e işaretleri e ile; i ve é işaretleri é ile; î ve ı işaretleri ı ile; q ve k işaretleri k ile; ŋ, ñ ve ʔ işaretleri ŋ ile; š ve ş işaretleri ş ile gösterilmiş, bunların dışında eserlerin orijinal imla sistemlerine bağlı kalınmıştır. Örnek cümleler italik olarak yazılmış, özellikle belirtmek istenen kelime ve kelime grupları koyulaştırılmıştır.

1. Çağatay Türkçesinde -sA Ekinin İşlevleri

³ -sA eki üzerine yapılmış çalışmalar için bk. Gülsevin, G. (1990). Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine, *Türk Dili*, 467/2, 276-279; Karahan, L. (1994). -sa / -se Eki Hakkında, *Türk Dili* 516, 471-474; Develi, H. (1995). -sa Eki Nedir? Kip mi? Zarf-Fiil mi? *İlmî Araştırmalar*, I, 91-94; Develi, H. (1997). {sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme, *TDAY-Belleten* 1995, 115-152; Benzer, A. (2010). -sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 131-140; Bulak, Ş. (2011). -sA Ekinin İşlevleri, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 46, 25-38; Özdemir, H. (2013). Bir Nöbetleşme Hadisesi ve -SA Şart Ekine Yansımaları, *Karadeniz Araştırmaları*, 37, 199-207; Erenoğlu, N. (2013). Türkiye Türkçesindeki -sA Eki ile Yeni Uygur Türkçesindeki -sA Ekinin Karşılaştırılması, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 1-14.

⁴ Konu ile ilgili benzer görüşler için bk. Adalı, Oya (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara: TDK Yayınları, s. 61; Gencan, Tahir Nejat (1975). *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yayınları, s. 353.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserler incelendiğinde -sA ekinin “şart” ve “dilek” işlevlerinin dışında bu işlevleriyle ilintili olarak çeşitli görevler üstlendiği, içinde bulunduğu cümleye farklı anlam incelikleri kazandırdığı görülmüştür. Çalışmamızda ekin işlevleri *şart* ve *dilek* olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır:

1.1.Şart

Şart işlevi, -sA ekinin Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren süregelen temel işlevidir. Bu ek, tek başına yargı bildirmez, birleşik cümlelerde ana cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlar. -sA eki ile kurulan bu tür birleşik cümleler, Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanılışa sahip olup başka bir dilin cümle yapısından etkilenmemiş Türkçeye has bir birleşik cümle tipidir⁵. Özellikle Budist ve Maniheizt kültürlerin etkili olduğu Eski Uyurca döneminde, sözü edilen kültürlerin ifade edildiği yabancı dillerdeki yapıları karşılamak üzere -sAr (> -sA) ekiyle kurulmuş yardımcı cümlelere yeni fonksiyonlar yüklenmiştir. Daha sonraki devirlerde sıfat-fiil ve zarf-fiil yapılarının gelişip yaygınlaşmasıyla -sA ekinin bir kısım fonksiyonları zayıflamış, bunun yanında başka birtakım yapılar teşkilinde de yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Develi 1997: 117).

Çağatay dönemine ait metinlerde de -sA eki, içinde bulunduğu cümledeki anlam ve görevine bağlı olarak şart işleviyle ilişkili farklı görevler üstlenmiştir. Ekin bu işlevleri aşağıda açıklanmıştır:

1.1.1. Gerçek şart işlevi

Deny (1941: 796), *gerçek şartı* şöyle izah etmektedir: “Mütetekellim olan zat, kendince yapılabilir ve yapılamaz görünen, farz ve tahmine dayanan, şüpheli ve olması istenilen veya istenilmeyen bir şey olduğunu bildirmeksizin sadece objektif bir şart koşar. Bir A (başlam) hadisesi husule gelirse B (sonlam) hadisesinin de olacağını bildirmekle iktifa

eder.”.

Ekin bu işlevini *gerçek ve mümkün şart* olarak adlandıran Eckmann (1959: 48-49), Çağatay Türkçesinde şimdiki ve gelecek zamana ait *gerçek ve mümkün şartı* ifade etmek için şart cümlesinin yüklemının, şart kipinin şimdiki zamanında (-sa), geniş zamanın şart kipinde (-r ise), kesin geleceğin şart kipinde (-ğusı bolsa) veya bildirme kipinde; ana cümlemin yüklemının de geniş zamanda, kesin gelecekte (-ğusı dur), gelecek-dilek veya emir kipinde olduğunu belirtir. Geçmişe ait *gerçek ve mümkün şartın* ise yardımcı cümlede geçmiş zamanların şart kipiyle (-dı ise, -mış bolsa, -ğan bolsa, -p ise) ana cümlede ise bildirme veya emir kipiyle yapıldığını ifade eder.

İncelenen eserlerde -sA ekinin gerçek şart işleviyle kullanıldığı örneklerden bazıları aşağıda sıralanmıştır. Kimi örneklerde ekin şart işlevi *ger “eğer”* ve *eger “eğer”* edatlarıyla kuvvetlendirilmiştir:

Cêhre açsan yâ tekellüm kılsan ölgen cân tapar / Allâh Allâh bardur ol né la'l-i cân-bağş ol né yüz “O nasıl can bağışlayan dudaktır, nasıl (bir) yüzdür ki yüzünü açarsan veya konuşursan ölen can bulur.” (FK 215/3).

‘Uşşâk ara kim baş bolabilmek tiler érseñ / Derd içre közüñ yaş bağırñ taş kerekdür “Âşıklar arasında baş olabilmek istiyorsan dertliyen bile gözün yaşlı, bağrın taş olmalıdır. (HHD G 152/2).

‘Işk cāmıdın bolup-sén éy hüseyñi asru mest / Hüsnidin ger behre tapmak isteseñ bir dem ayıl “Ey Hüseyñî, aşk kadehiyle mest olmuşsun. (Sevgilinin) güzelliğinden nasiplemek istiyorsan ayık olmalısın.” (HBD 97/7).

Mest ü rüsvâ-mén harâbât içre kördüñ éy refîk / Bolmağuş bolsañ ménin dek rind ü dürd-âşâm kit “Ey arkadaş, görüyorsun ki sarhoş ve perişan bir hâldeyim, rezil oldum. Benim gibi dertli bir rint olmayacaksın git.” (FK 82/6).

Dehr ısığ u savuğıdın ger ferâğat iste-señ / Āb-ı âteş-rengni koyma éligdin yaz u kış “Dünyanın soğuğundan ve sıcağından uzak durmak istiyorsan yaz kış ateş kırmızısı suyu (şarabı) elinden bırakma.” (NŞ 257/6).

⁵ Çağatay Türkçesindeki şart cümlelerini şekil bakımından üç grupta toplayan Eckmann (1959: 48), -sA ekiyle kurulan şart cümlelerini *Türk tipinde şart cümleleri* olarak adlandırır.

*Ger hidāyet nūri hādī bolmasa bī-
çāreğa / Zulmat içre kaldı vā-veylā dirīğ u derd ü
āh* "Hidayet ışığı biçareye **doğru yolu göster-
mezse** ne yazık ki dertleriyle karanlık içinde
kalır. (GD 13).

*Mén harīm-i deyr ara tuttum makām éy
pārsā / sēn harem* 'azmığa ger **bağlap éseñ ihram**
kit "Ey sofı, ben manastırda yer edindim. Sen
Kâbe yolculuğuna **ihram giymişsen** git." (FK
82/5).

*Yaşurun mey içmemiş bolsañ nége
bolmuş bu nev' / Lebde güftār özgeçe baş üzre
destār özgeçe* "Gizlice **şarap içmemişsen** du-
daklarında söz, başında sarık niye başka ol-
muş?" (HBD 148/3).

*Tapmağan bolsa lebiñniñ şerbetidin
çāšnī / Pes bu né cān-bahşlığdur çeşme-i hayvān
ara* "Dudaklarının şerbetinden çeşni **almamış-
sa** o hâlde hayat suyunda bu hayat vericilik
nedir?" (BV 4/2).

*Ġaflet uykusıdın oyğan ger tiler bolsañ
murād / Kim yéter maqşadka her kim bolsa bidār-
rak* "Eğer isteğine **kavuşmak istiyorsan** gaflet
uykusundan uyan. Zira ancak uyanık olan
maksadına ulaşır. (BD 32/4).

*Bāde bezmide neşātım tileseñ sākī bol /
Ki mey-i kev· er içip açıla alman sēnsiz* "Bade
meclisinde **mutlu olmamı istiyorsan** saki ol ki
sen olmadan kevser şarabı içerek bile açılami-
yorum." (BV 221/3).

*Tiler bolsañ haqikat mülkide serdār
bolmaqlıq / Elif yanlığ bolakörgil muhabbet
levhıde yektā* "Hakikat ülkesinde **önder olmak
istiyorsan** muhabbet konusunda elif gibi tek
olmalısın." (HHD G 1/11).

*Sıhhat tileseñ köp yime, 'izzet tileseñ
köp déme.* "Sağlıklı olmak istiyorsan çok yeme,
saygı görmek istiyorsan çok konuşma." (MK
P1-100b/11-12).

*Ér kişige himmet eger bolsa yār / 'Ākıbe-
tü'l-emr muradın tapar* "Eğer er kişi **çalarsa**
sonunda muradına kavuşur." (MZE 252).

1.1.2. Gerçek olmayan şart işlevi

Ekin bu işlevinde yardımcı cümlede
ileri sürülen şartın gerçekleşmemesi ya da

oluş veya kılışın başka türlü cereyan etmesi
sebebiyle ana cümledeki yargı da gerçekleş-
memiş veya gerçekleşmeyecek durumdadır.
Diğer yandan yardımcı cümlede ifade edilen
hâl veya hareket henüz gerçekleşmemiş olabi-
lir. Bu tür cümlelerde bir temenni, istek anla-
mı da sezilebilmektedir (Develi, 1997: 126).

Deny (1941: 798-799), *gerçek olmayan
şarta* şöyle bir açıklama getirmiştir: "Mütekellim
olan zat bir şart koştuğu anda, kendi fik-
rince bu şartın yerine getirilmesi ihtimal dâhi-
linde, kararlaşmamış, şüpheli veya temenni
hâlinde olduğunu bildirmek isterse hususi bir
siygayı şart 'conditionnel' tarzını 'mode' kul-
lanır. O zaman şu örnekte bir kelâm elde
edilmiş olur: A hadisesi oluşursa (veya olduysa,
olmuşsa) B hadisesi olur (veya olacak) ve
bu sebepledir ki ortada mütekellim olan zatça
husule gelmesi imkânsız olduğu veya haki-
katte hiç husule gelmemiş bulunduğu bilinen
bir şart varsa yine iş aynı olur. Örneğin şimdi
söylediğimiz (gerçek olmayan) şartlı kelâm
zihnen şöyle bir kelâm ile tamamlanmış olur.
'Fakat mademki A hadisesi olamaz 'olamayacak
(veya olmamıştır), B hadisesi de daha hiç
olamaz 'olamayacak.'"

-sA ekinin bu işlevini *gerçeksiz şart*
olarak adlandıran Eckmann (1959: 49-50),
Çağatay Türkçesinde şimdiki veya gelecek
zamana ait *gerçeksiz şartı* ifade etmek için yar-
dımıcı cümlede şart kipinin şimdiki (-sa) veya
geçmiş zamanının (-sa idi), ana cümlede ise
şimdiki zaman, gelecek-dilek kipi (-ğay), bu-
nun geçmiş zamanı (-ğay idi), geniş zamanın
geçmiş (-r idi) hatta bazen şuhudi geçmiş
zamanın kullanıldığını; geçmişteki *gerçeksiz
şartın* da yardımcı cümlede şart kipinin geç-
miş zamanı ile (-sa idi), ana cümlede ise geniş
zamanın geçmişi (-r idi) veya gelecek-dilek
kipinin geçmişi (-ğay idi) ile ifade edildiğini
dile getirir.

İncelenen eserlerde -sA ekinin gerçek
olmayan şart işlevine dair örneklerden bazıları
aşağıda yer almıştır. Kimi cümlelerde ekin
bu işlevi *ger, eger* "eğer" edatlarıyla güçlendi-
rilmiştir:

Bu cännüñ sücüg mīvesini bahālī kılıp bahāsın **alıp alsak** fakīrlık açığıdın kutulğay érdük dép. “Bu canın tatlı meyvesini pahalı yapıp bedelini **hemen alsak** fakirlik derdinden kurtulacaktık, demiş.” (ÇGT 21a/10).

Bar éken dur méninğ kaşımında zebün / ‘Arz-i müsīkī étse Eflātūn “Eflatun çalgı çalsa yanımda zayıf olurdu.” (Eckmann 1959: 49).

Ger olmasam édi ol ayğa āšnā hergiz / Başımğa yağmas édi çerhđin belā hergiz “O ay ile tanış olmasaydım başıma asla gökten bela yağmazdı.” (BV 202/1).

Oyğay érdim közni tırnağ birle **bilsem** érdi kim / Bir nazardın başıma munça belālar kēltürür “Bir bakışıyla başıma bunca bela getireceğini **bilseydim** gözünü tırnaklarımla oyardım.” (BV 176/6).

Başımnu alıp kitkey édim yüz katla / **Bolmasa édi** saçınğa dil-bestelıgım “Eğer (senin) saçlarına olan tutkum **olmasaydı** (şimdiye kadar) yüz kez gitmiş olacaktım. (BD 247).

Könlüm yarılğay érdi tarılğap firākdın / Éy vāy **eger** bu köz yaşı vü āh **bolmasa** “Ne yazık ki bu gözyaşı ve feryatlarım **olmasa (idi)** gönlüm ayrılık acısıyla sıkılıp parçalanacaktı.” (LD 11/3).

Bu matla’ fakīrinin bir matla’ı mukābelesi-de tüşüptür kim **eger burunrak** aytilmiş **bolsa érdi** fakīr hergiz öz matla’ımnı hem ayتماğay érdim; **aytmış bolsam** hem bitimegey érdim “Fakirin bir matlana karşılık söylenen bu matla, eğer **daha önce söylenmiş olsaydı** fakir asla kendi matlaımı söylememiş olacaktım, **söylemiş olsaydım bile** yazmamış olacaktım.” (MN I TR690a/19-20).

Bolmadım “ömrümde bir dem hātır-ı hurrem bile / **Ger éligdin kélse** bir demni kécürmeñ ğam bile “Ömrümde bir kez bile mutlu olmadım. Eğer **elimden gelse** bir anımı bile gam ile geçirmezdim.” (BD 78/1).

Eger atası müsülmān bolğanın **işidse** oğlı öltürür érdi ve oğlınñ müsülmān bolğanın **işidse** atası öltürür érdi “Eğer (oğlan) babasının Müslüman olduğunu **işitse** oğlu (babasını) öldürürdü ve (baba) oğlunun Müslüman olduğunu **işitse** babası (oğlunu) öldürürdü.” (ŞT 70b/3-4).

Bābür bolup turur ikki közüm yolıda tört / **Kélse** né boldı kaşıma bir bir maña maña “(Sevgilin) yolunda iki gözüm dört olmuştur. Karşıma çıkıp **gelse** ne olurdu (sanki).” (BD 22/7).

Né bolğay ol kara zülfi elimge **kirse** yana “Yine o siyah saçlarına **dokunsaydım** ne olurdu?” (ÇGT 79b/2-3).

Münāsıb oldı çü yandaşsalar kümüş altun / Yüzümni kögsüne **koysam** né boldı sīm-berā “Ey gümüş tenli (sevgili), altın ve gümüş birbirine yakışır, ben de (sararmış) yüzümü senin göğsüne koysam ne olur?” (NŞ 35/4).

Eger sen müsülmān **bolsay érdi** seni alırdım “Eğer sen **Müslüman olsaydın** seni alırdım.” (ŞT 71b/7).

1.1.3. Zıtlık işlevi

Ekin bu işlevinde temel cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılışla -sA eki almış fiilin gösterdiği oluş ve kılış arasında “kabullenmeye”, “şarta rağmen gerçekleşmemeye” dayalı bir zıtlık işlevi bulunmaktadır (Korkmaz 2007: 684). Tespit edilen kimi örneklerde ekin zıtlık işlevi, *néçe* “ne kadar, nice”, *her néçe* “her ne kadar”, *hem* “de, da, bile”, *eger* “eğer”, *ger* “eğer” sözleriyle kuvvetlendirilmiştir:

Her *néçe* közüm aç *érse* köz toyar / Ger açılsa sīm dik nāzūk teninğ “(Senin) gümüş gibi nazik bedeninin açıldığında gözüm ne kadar **aç olsa da** doyar.” (BD 419).

Könlüm imgenmes, belī sēn *néçe* aççığ sözleşey / Çün yarattığda Uğan gül koşısın hār eyledi “Sen ne kadar **acı söylesen de** gönlüm incinmez, çünkü Tanrı yarattığında gülün komşusunu diken eyledi.” (MSD 769).

Ol *bérse* kişi ala almas, ol *yétkürse* kişi yırak sala almas. “O **verse** insan alamaz, o **uzaklaştırsa** insan uzağa gönderemez.” (MK P1-12a/6-7).

Émdi biz bu aytilğan tört miñ yılda bir bir at-be-at kimniñ bolğanın ve kimniñ bolmağanın bilmey turur miz. Munça munça **bilmesek hem** başdın ayakğaça şüretini bile turur miz “Şimdi biz bu sözü edilen dört bin yılda bir bir, ad ad kimin olduğunu, kimin olmadığını bilmiyoruz. Bu kadarını **bilmesek** de başından sonuna kadar ana hatlarıyla (kabataslak)

biliyoruz.” (ŞT 85a/8).

Eger yeryüzünde kökergen yıgaçların barçası **kalem bolsa** ve ténizler **siyāh bolsa** barça ādem ferzendi **bitigçi bolsa** taķı yüz miñ ve yüz miñ yıl anıñ şifatını **bitise** ténizdin bir katre ve tağdın bir miδ kāl taşnu bitigendin azrak bolğay “Yeryüzünde yeşeren ağaçların hepsi **kalem** ve denizlerin hepsi **mürekkep**, insanoğlunun tümü (de) **yazıcı olsa** yüz bin yıl ve yüz bin yıl onun özelliklerini yazsa denizin bir damlasından, dağın (da) bir parça taşından daha azını yazmış olurlar.” (ŞT 65a/7-8).

Uzak érmiş uşal zibā şanemni kaşrı ay Meşreb / Eger miñ yıl ‘**ömür körseñ** o menzilğa yétip bolmas “Ey Meşreb, o güzelin köşkü (öyle) uzakmış ki bin yıl **geçse** de oraya ulaşamazsın.” (ŞMM 65/2).

Dest-gır olğun yok ey sultān Gedā-yı has-teğa / Her néçe kılsa kara yer dék anı gam **pāy-māl** “Ey sultan (sevgili), dert yaralı Gedā’yı her ne kadar **ayaklar altına alsada** (yine de) ona yardım edeceğin yok.” (GD 138/9).

Kātıl közün ki öltürür élni bakıp turup / Bakmas maña közüm néçe kim tursa **tilmürüp** “Katil gözün bakarak başkalarını öldürür, gözüm **ümit ve hasretle baksada** bana bakmaz.” (BV 66/1).

Néçe sırrımı **yaşursam** sinedin bi-ħ-āst-ı ‘ışk / Öz özi feryād iter kim eylegey rüsvā méni “Sırrımı sineden ne kadar **gizlersem gizleyeyim** aşk yorgunu kendi kendine feryat ederek beni rezil eder.” (LD 301/4).

1.1.4. Kararlılık işlevi

-sA ekinin ana cümledeki yargının gerçekleşmesini “her şart altında, her ne olursa olsun” biçiminde bir kabul ve kararlılığa bağlayan şart işlevidir (Korkmaz 2007: 683).

Çünki dīvāneñ-mén alğum yok étekinñdin élig / Ger **cefā** yüz munça **bolsa** éy perī-peyker saña “Ey peri yüzlü sevgili, bana yüzlerce **cefa çektirsen** de senden vazgeçmem çünkü sana aşışım.” (HBD 4/3).

Her né kélse kélşün ol dil-dār üçün / Çäre yoktur ténriniñ taķdirine “O sevgili için **ne gelirse gelsin**, Tanrı’nın takdirine çare yoktur.” (LD 467/2).

Hasretinñde gerçi boldı lutfığa uyku **harām** / **Kayda bolsañ** ‘işret uykusu saña bolsun helāl “Gerçi (senin) hasretinle uyku Lutfi’ye haram oldu (ama) **nerede olursan ol** işret uykusu sana helal olsun.” (LD 144/7).

Yüzün bir künde yüz **körsem** taķı körmek tiler men kim / Nişān-ı āyet-i rahmet körünür al yanakında “Bir gün içinde yüzünü yüzlerce kez **görsem** de yine görmek isterim. (Senin) al yanaklarında rahmet āyetinin izleri görünür.” (HHD G 48/3).

1.1.5. Kararsızlık işlevi

Tespit edilen aşağıdaki örnekte -sA eki, soru eki ve kin şüphe edatıyla birlikte bir kararsızlığa işaret etmektedir:

Cānımnı kıldurup feda yā şanemim **desem mü-kin?** “Canımı feda edip ey güzel sevgilim **desem mi acaba?**” (ŞMM 97/15).

1.1.6. Zaman

-sA ekinin zaman işlevi Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren görülmektedir. Tekin (2003: 177), Köktürkçede -sAr ekinin *asil eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek* ve *asil eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek* olmak üzere iki görevi olduğunu ifade etmiştir.

Develi (1997: 136), her hâl ve hareketin bir zaman içerisinde mümkün olabilmesi sebebiyle aslında bir tasarlama kipi şeklinde kullanılan -sA morfemli yardımcı cümlelerin, bazılarında daha zayıf olmak üzere, geçmiş, hâl veya geleceğe ait zaman kavramlarından birini zaten bünyesinde taşıdığını, ancak zaman tamlayıcısı işleyişindeki -sA morfemli yardımcı cümlelerin doğrudan doğruya cümlelerin zaman zarfı olduğunu ifade eder.

Eckmann (1959: 40; 1998: 239), Çağatay Türkçesinde -sA ekinin zaman işleviyle önceki devirlere göre daha az kullanıldığını belirtir. Kimi cümlelerde ekin bu işlevi *kaçan, her kaçan* gibi edatlarla kuvvetlendirilmiştir.

Yavlının bu kılğan işin **aytdılar érse** uluğ ve kiçik ve yahşı ve yaman ve körgeñ ve işitken tanlap hayrāñ kaldı “Yavlı’nın yaptığı bu işi **anlattıklarında** büyük küçük, iyi kötü ve gören, işiten herkes şaşırıp hayrete düştü.” (ŞT

88b/4).

H'âce evşâfını kişi bitir bolsa 'alâ haddini kitâb bitimek kérek "Hâce'nin özelliklerini insan tamamen **yazacak olsa** (yazmaya kalktığında) ayrıca bir kitap yazması gerekir." (MN I TR660b/13).

Her kaçan 'ârızın olsa gül gül / Gül yüzünge bolayın mén bülbül "Yanakların **gül gibi olduğunda** (ben de) o gül yüzünün bülbülü olayım." (KMD 36b/37).

Âhır bî-gâne tēp giryân eşikinidin kavar bolsay / Küler yüz körgüzüp evvel kişini âşinâ kılma "Sonunda yabancı diyerek ağlar hâlde eşikinden **kovduğunda** önce güler yüz göstererek bir kimseyi kendine aşına kılma!" (MSD 438).

Közüm kararur kaçan ki kelse / Könlümde kaşı közi hayâlî "Gönlüme (sevgilinin) kaşının gözünün hayali **geldiğinde** gözüm kararır" (LD 285/2).

Bir kün barçaları kelip 'arz kıldılar kim bizniñ içimizde Oğuz-nâme köp turur ammâ hiç yahşısı yok barçası gâlať ve birisi birisiğa muvâfık ermes. Her kayısı bir türlü ve bir dürüst i'tibâr kılgu dek târih bolsa érdi yahşı bolur érdi tēp ötüñ kıldılar érse anlarnıñ ötüñlerini kabül kıldım "Bir gün hepsi gelip 'bizde Oğuzname çoktur, ama hiçbirisi iyi değildir; hepsi yanlıştır ve birisi diğerine uymaz. Her biri bir türüdür, itibar edeceğimiz doğru bir tarih olsaydı iyi olurdu' diye (tarihlerini yazmamı) **rica ettiklerinde** onların bu ricalarını kabul ettim." (ŞT 65b/14).

Hân kelinlerdin sordı érse uluğ kelin aytdı "Han gelinlerden sorunca büyük gelin konuştu." (ŞT 71b/16).

Ger sözge kélse cânân şeker tudakların-dın / Bolğay uşol zamânda kand ü nebât kâsid "Sevgili şeker dudaklarıyla **konuşmaya başladı**ğında şeker kendini eksik hisseder" (HHD G 141/6).

Néçe hicrân sâğarıdın dem-be-dem özün baray / Vaşl cāmın ger tutar bolsay leb-â-leb sıpkaray "Nice ayrılık kadehiyle sürekli kendimden geçeyim. Kavuşma kadehi **elime geçtiğinde** kana kana içeyim." (HBD 192/1).

Bolduñ ése 'ışk bile âşinâ / Mihnet ü

endîşeğa kıl merhabâ "Âşık olduğunda sıkıntı ve endişeye de merhaba de." (MZE 282).

Çün barur bolsam yavukrak kaşığa / Şüm rakib-i bî-hakikat kélme dér "Ne zaman senin daha yakınına **gelsem** uğursuz, hakikatsiz rakip gelme, der." (GD 2983).

Yüzünni körse Sekkâkî közin yaşın tıya bilmes / Belî gül mevsimi bolsa tenizlerdin akar seylî "Sekkâkî senin yüzünü görse gözyaşına engel olamaz; elbette gül mevsimi **geldiğinde** denizlerden seller akar." (MSD 674).

Bay degül sēn diremiñ bar ése / Fakr ganidür keremiñ bar ése "**Paran olduğunda** zengin değilsin (paranın olması zengin olduğun anlamına gelmez), **cömert olduğunda** fakirlik, zenginlik demektir." (MZE 439).

Haste boldı érse oğlu Alınca Hânı öz yerinde olturtup *uzaq seferğa kitdi* "**Hasta olunca** oğlu Alınca Han'ı kendi yerine oturtup uzun (bir) sefere çıktı." (ŞT 68b/15).

Éy Hüseyñi karıgan bolsay dağı çek cev-rini / Terk-i 'ışkın étseñ andaq tapmağundur çün yigit "Ey Hüseyñî, **yaşlandığında** bile eziyetini çekmeye devam et. Çünkü aşkını terk etersen böyle bir sevgili daha bulamazsın." (HBD 21/7).

Kuş tuzak körse kaçar bu turfa könlümünñ kuşu / Boynını sunup anıñ zülfi tuzakın arzular "Kuş tuzak **gördüğünde** kaçar (ama) gönlümün bu tuhaf kuşu boynunu uzatıp onun tuzak olan saçlarını arzular." (LD 46/4).

Her zamân neydin çıkar şavot u şadâ / Bes kulağ salsay barısı bir nidâ "Her zaman neyden ses çıkar. İyice **kulak verdiğinde** bütün seslerin bir nida olduğunu anlarsın." (KMN M 1/5).

Sağınur bolsam vişâliñ devrini kan yığlaram / Kim maña ol lutf u ihsân u 'inâyetler kanı "Senin yanında olduğum günleri **düşünmeye başlayınca** o lütuf, ihsan ve inayetler nerede, diye kan ağlarım." (GD 2753).

Birevniñ 'aybı vâki' olsa yüzige urma "Birinini ayıbı **olduğunda** yüzüne vurma." (MK P1-86b/5).

Katre katre kan tamar ikki közümdin şevkıda / Dem-be-dem kim kılsam ol ikki leb-i

mey-günnu yād “O iki şarap renkli dudakları **hatırladığımda** gözlerimden damla damla kan akar. (NŞ 124/3).

Anı alıp yedi érse ağızğa bisyār hoş meze keldi “Onu alıp **yediğinde** ağızına çok hoş bir tat yayıldı.” (ŞT 69b/3).

Oğlan bir yaşına yetdi érse Kara Hân élge savun saldı “Oğlan bir yaşına **gelince** Kara Han ülkeyi davet etti.” (ŞT 70b/6).

Yétseñ hazānğa bāğ ara sarığ yüzüm sağın / Körseñ zülāl suyını şîr ü sözüüm sağın “Sonbahar **geldiğinde** sarı yüzümü düşün, berrak suyu **gördüğünde** şiirlerimi ve sözle-rimi düşün.” (BD 550).

Eger derd-mendî yoluksa saña / Kerem kıl revân merhem ol-ğıl ana “Dertli biriyle **karşılaştığında** cömertlik edip derdine derman olmaya çalış.” (ÇGT 16b/6-7).

1.1.7. Karşılaştırma işlevi

Sayıları az olmakla birlikte kimi örneklerde -sA ekinin karşılaştırma işleviyle kullanıldığı görülmüştür.

Eger Şîrîn üçün Ferhād ‘āşık-ı küh-ken bolsa / Né tañ Sekkākî hem cānā yolunğa cān-ken boldı “Eğer Şirin için Ferhat **dağları kazan bir âşık**sa şaşılacak ne var; ey sevgili, Sekkākî de senin yolunda can oynayan (canını veren) oldu.” (MSD 625).

Sudın eger ürkse şahrā kuşu / Sūd bilür mevcni deryā kuşu “Sahra kuşu sudan **korkar-ken** derya kuşu dalgayı fayda bilir.” (MZE 303).

1.1.8. Yeterlik işlevi

-sA eki *bol-* “olmak” yardımcı fiiliyle birlikte yeterlik ifade eden birleşik yapılar oluşturur.

Meclis içre şekli makbül, özi hoş, şîrîn sözi / Anlasa bolur, anıñ güyā érür aşlı nebāt “Meclis içinde şekli makbul, kendisi hoş, sözü tatlıdır; öyle ki onun aslının nebat olduğunu **anlamak mümkündür.**” (MSD 402).

Ba’zı yerlerde aytsa bolğay kim beşer kelāmu merātibidin ötüp i’cāz haddiğe yétmiş bolğay “**Denilebilir** ki bazı yerlerde (söz), insan sözü mertebesini geçmiş, güzel söyleyiş son haddine ulaşmıştır.” (HM T762b/23).

İbrāhîm-i Edhemniñ hālâtı be-ğāyet köp-tür, bir kitāb bitilse bolur “İbrahim Ethem’in hayatı hakkında söylenecekler çoktur, (onun hakkında) bir kitap **yazılabilir.**” (NMSF Ü35b/1).

Bu şîr anı beyt kılğan dēk körüne durur kim munı mu’cize dēse bolğay “Bu şiir, onun beyte dönüştürüldüğü gibi görünmektedir ki buna mucize **denilebilir.**” (HM T763a/4)

Atasınñ yahşı yamanıda söz dēse bol-mas kim be-ğāyet meşhürdur “Atasının iyiliği ve kötülüğü hakkında söz **söylenilemez** (söz söylemeye gerek yoktur), çünkü çok meşhurdur.” (MN I TR680b/25).

Dēse bolmas Gedā her bü’l-hevesni ‘āşık-ı şādık / Hadîḫ-i Hüsrev ü Şîrîn ğaraz Fer-hād émiş bildük “(Ey) Gedâyî, her maymun iştahlıya sadık âşık denilemez. (Zaten) Hüsrev ü Şirin sözüyle kastedilen de (sadık âşık olan) Ferhat’tır.” (GD 1413).

Her néçe ki vîrān ése köñli bu sözündin / Hakkā kim anı genc-i dūr-efşān dēse bolur “Her ne kadar gönlü harap olsa de bu sözüyle ona gerçekten inci saçan hazine **denilebilir**” (GD 1096).

Şîrîn dudakıñnu şanemā cān dēse bolur / Çün külse dağı gönçe-i handān dēse bolur “Ey güzel sevgili, tatlı dudaklarına can **denilebilir.** Güldüğünde de (dudaklarına) açılmış gonca **denilebilir.**” (GD 1084).

Şol ğabğab-ı sîmîn kim érür āb-ı mu’allak / Nāzükükidîn çeşme-i hayvān dēse bolur “O gümüş renkli gerdanın (sanki) güzellerin çenesidir. Öyle zariftir ki bu gerdana ölümsüzlük suyu **denilebilir.**” (GD 1086).

Çün tüşti Gedānıñ éline hātem-i la’liñ / Bu mu’ciz ile anı Süleymān dēse bolur “Gedâ’nın eline dudağının mührü düştü. Bu mucize ile ona Süleyman Peygamber **denilebilir.**” (GD 1094).

Barça şalāhiyyetin uşbu mu’ammāsıdın ihsās kılsa bolur “Bütün yetenekleri bu muammasından **sezilebilir.**” (MN I TR671b/27).

Sahā vü ‘akl u tab’ıña érür dāl élgin ü köñlün / Belî kizlese bolmağay teng içre kân u deryānu “Cömertlik, akıl ve tabiatına elin ve

gönlün delildir; elbette denk (çuval) içinde cevher madeni ve deniz **gizlenemez.**" (MSD 302).

Şeyhu'l-islām dépdür kim anı tilemek bile tapsa bolmas "Şeyhülislam, o (sadece) istemekle **bulunamaz**, demiştir." (NMSF Ü 48a/25).

Ve halâyık gavğası ol mertebede érdi kim neçe yüz miñ halknu bir cism bolğan taşavvur kılsa bolğay érdi "Ve halkın kalabalığı o mertebede idi ki kaç yüz bin kişi bir bütün olarak **taşavvur edilebilirdi.**" (HM T772a/20-21).

Simmān anārlarığa tercih kılsa bolur "Semnan narlarına tercih edilebilir." (BN I 3b/2)

Bolsa her kimniñ temeyyüz dāniş / Mini saklap yése bolur yaz u kış "Kim ileri gelen, bilgili, akıllı kişi ise beni saklar, yaz kış **yiyebilir.**" (MN 84).

1.1.9. İhtimal, olasılık, tahmin işlevi

-sA eki, *bol-* "olmak" yardımcı fiili veya *kérek* "gerek" kelimesiyle birlikte "ihtimal, olasılık, tahmin" ifade eden birleşik fiiller kurar.

Az işide 'ayb tapsa bolur "Pek az işinde kusur **bulunabilir.**" (MN I TR678b/23).

Egerçi ba'zınır maķāmātını tilep tapsa bolğay ammā az "Gerçi bazılarının yerleri **aranıp bulunabilir** ama az." (HM T766b/15).

Vaşlınır kadrini çün bilmedi bu tilbe köñül / Hicrinin tığı anır yürekini tilse kerek "Bu deli gönül sana kavuştuğu zamanın kıymetini bilmedi. (Şimdi) ayrılık kılıcı onun yüreğini **parçalamıştır** (parçalamış olmalı)." (BD 8/4).

1.1.10. Gereklilik işlevi

-sA eki, *bol-* "olmak" yardımcı fiiliyle birlikte "gereklilik" ifade eden birleşik fiiller kurar.

'Ūd köygele lisāmı birle ger kılsa su'āl / Çeng yigirmi tört tili birle kérek bérse cevāb "Ud yandığı için kendi diliyle sual etse, çeng yirmi dört dili (teli) ile ona **cevap vermeli.**" (MSD 376).

Her miñ yılda kırk arka ötse kerek kim ikki yüz arka ötkey érdi "Her bin yılda kırk kuşak **geçmesi gerekir** ki iki yüz kuşak geçmiş

(olsun)." (ŞT 99a/6).

Felek yıllar kérek seyr étse vü kéltürse élginge / Meniñ téğ şā'ir-i Türk ü seniñ téğ şāh-ı dānāmı "Felek benim gibi bir Türk şairi, senin gibi de bir bilgin padişah elde etmek için (görmek için) yıllarca **dolaşmalıdır.**" (MSD 310).

1.1.11. Fail işlevi

-sA eki, ana cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılışın failini şarta bağlı olarak ifade eder. Ek, bu işlevini daha çok *her kim* "her kim", *kim* "kim" gibi soru sözleriyle birlikte yerine getirirken soru sözünün bulunmadığı örnekler de mevcuttur. Eki bu işleviyle *Husīsī Haller* ana başlığı altında *Sorgulu Bir Başlamı Olan Bağlaşık Şart Cümleleri* kısmında ele alan Deny (1941: 805), konu ile ilgili olarak "Başlam kısmında bir istifham zamiri veya zarfı bulunduğu zaman o başlam, bahsedilen faraziyenin akla gelebilen bütün fertler ve bütün duramlar için muteber olduğunu gösterir." açıklamasını yapar.

Ġaflet uykusıdın oyğan ger tiler bolsañ murād / Kim yéter maķşadka her kim bolsa bīdārraķ "Eğer isteğine kavuşmak istiyorsan gaflet uykusundan uyan. Zira ancak **uyanık olan** maksadına ulaşır. (BD 32/4).

Kim ki körmüş bolsa bir kün ay yüzünñi dünyāda / Ölse dağı bil yakīn kim zerre'ī ermānu [yok] "(Şunu) iyi anla ki (senin) ay yüzünü görenin (görmüş olanın) bu dünyada başka bir isteği kalmamıştır." (GD 1302).

Her ğalať ér oğlığa bir pend érür / Öz ğalaťın bilse hured-mend érür "Her yanlış insan oğluna bir öğüttür. **Kendi yanlışını bilen** akıllı olur." (MZE 261).

Her kim ki vefa kılsa vefa tapķusıdur / Her kim ki cefa kılsa cefa tapķusıdur / Yahşı kişi körmegey yamanlık hergiz / Her kim ki yaman bolsa ceza tapķusıdur "Vefa gösteren vefa görür, eziyet eden eziyet çeker, iyi insan asla kötülük görmez. Kötü olan cezasını bulur." (BD 274).

1.1.12. Nesne işlevi

-sA eki, ana cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılıştan etkilenen varlığı şarta bağlı olarak ifade eder. Ekin bu işlevi *her né* "her

ne" sözüyle desteklenebilir.

Mezra'-ı dehr ara saç lutf ile ihsân tuhmı / Her né ikseñ anı oğ çunki orar-sén âhir "Dünyanın tarlasına lütufla ihsan tohumu saç (çünkü) **her ne ekersen** sonunda onu biçersin." (BV 172/6).

Her ne ki satsañ bu kün ey hüşyâr / Hem saña oğ satkay anı rüzgâr "Ey basiret sahibi, **ne satarsan** bir gün zaman da sana onu satacak." (MZE 338).

1.1.13. Yer tamlayıcısı işlevi

-sA eki, ana cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yerini, yönünü şarta bağlı olarak ifade edebilir.

Barça âdem ferzendleri Mihlâ'ılñin emri birlen barıp her kayda münâsib yer bolsa kendler saldılar "Mihlail'in emriyle bütün insanoğulları gidip nerede uygun yer **varsa** (uygun olan yerelere) orada köyler kurdular." (ŞT 67b/16).

Sén né yolda bolsañ men şol yolda bolayın "Sen hangi yolda **olursan** ben de o yolda olurum (senin olduğun yolda olurum)." (ŞT 71b/8).

Anıñ üçün kim yay oknu kaysı tarafağa yiberse ok anğa barur "Onun için yay oku hangi tarafa **gönderirse** ok o tarafa gider (ok, yayın kendisini gönderdiği tarafa gider)." (ŞT 78b/18).

1.1.14. -sA Ekinin kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri

-sA eki, kimi durumlarda sonuna geldiği kelimeyle kalıplaşarak *cümle açıcı* veya *cümle bağlayıcı* duruma gelir (Korkmaz 2007: 687). Çağatay dönemine ait metinlerde zaman zaman bu tip örneklerle karşılaşmak mümkündür.

1.1.14.1. Açıklama işlevi

Şühlar içre biri köñlüm alıptur vây kim / Déseler dé kaysı şüh almış déy alman kim bu şüh "Güzeller içinde gönlümü alan biri var. (Ancak) bana onun hangi güzel olduğunu söyle **deseler**, şu güzeldir, diyemem." (BV 109/5).

Körseleler, Hârün Buğra Han uykuşulap kalıp-dur "**Baktılar ki** Harun Buğra Han uyuyakalmış." (BTP XI/207-208).

1.1.14.2. Sorma İşlevi

Sorsa mindür min 'âşık-ı şādık / Ol sebedin minin yüzüm sarık "Sorul(ur)sa sadık âşık benim, bu yüzden benim yüzüm sarı(dır)." (MM 20).

Dédi Allâh eyâ Mûsâ ki sen ağızında söziñsen / Sorar bolsañ Muhammed barçalardın dōstrağımdur "Allah dedi: 'Ey Mûsâ, sen ağızındaki sözümsün. Eğer **soruyorsan**, Muhammed herkesten daha yakın dostumdur.'" (MN 11/71).

1.2. Dilek

-sA ekinin temel işlevlerinden biri de "dilek, niyet, istek" ifade etmektir. Ek, bu işleviyle kullanıldığında tek başına yargı bildirir. Çağatay dönemine ait metinlerde ekin dilek işlevine daha az rastlanmıştır. Bu örneklerde ekteki "dilek, niyet, istek" anlamı kimi zaman *kāş* "keşke", *kāşki* "keşke" sözleriyle daha belirgin ve güçlü duruma getirilmiştir.

Bulardın ala bérseñ "Bunlardan alıversen." (ÇGT 43a/8).

Rakib haddın aşıp kanımğa susap ayur / Anıñ kara kanını vey bir içse-men kana "Rakip haddini aşıp kanıma susayarak 'Onun kara kanını bir kerecik kanarak **içsem!**' der." (MSD 460).

Alar dépdürler né diğeyler aytkaylar kim kâşki bu şüm-kadem mollâlar bizning öyge kélmeseler érđi "Onlar ne diyecekler, diyecekler ki **keşke** bu uğursuz mollalar bizim eve **gelmeselerdi.**" (HM T761b/8-9).

Anlatıp 'arızımı aytay yârğa / Bir nazâr salsañ bu meşreb zârğa "Sevgiliye hâlimi arz edeyim, bu dert içinde kıvrana bir **baksa.**" (ŞMM 54/19).

Cüz'-i cüz'üm hicr ara bir birdin ayrılmak tiler / Kâş kılşañ hicr tiğidin tenimni rîz rîz "Bedenimin her bir parçası ayrılık acısıyla birbirinden ayrılmak ister. **Keşke** ayrılık kılıcıyla vücudumdan (kanımı) **akıtısa.**" (HBD 52/3).

SONUÇ

Bir oluş ve kılışı "şart"a ve "dileki istek, niyet"e bağlayan -sA eki, bu iki temel işlevi dolayısıyla *şart kipi* veya *dilek-şart kipi*

olarak adlandırılır. Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserler incelendiğinde ekin “şart” ve “dilek” olmak üzere iki temel işlevinin yanında bu işlevleriyle ilişkili olarak çeşitli görevler üstlendiği, içinde bulunduğu cümleye farklı anlam incelikleri kazandırdığı görülmüştür. Çalışmamızda ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri *şart* ve *dilek* olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır. Şart işlevi *gerçek şart işlevi*, *gerçek olmayan şart işlevi*, *zıtlık işlevi*, *kararlılık işlevi*, *kararsızlık işlevi*, *zaman işlevi*, *karşılaştırma işlevi*, *yeterlik işlevi*, *ihtimal*, *olasılık*, *tahmin işlevi*, *gereklilik işlevi*, *fail işlevi*, *nesne işlevi*, *yer tamlayıcısı işlevi* ve *kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri* olmak üzere on dört alt başlıkta incelenmiştir. Ekin *kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri* ise *açıklama* ve *sorma işlevi* olarak iki gruba ayrılmıştır.

KISALTMALAR

- BD:** Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı* (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara: TDK Yayınları.
- BN I:** Tekin, Ş. & Alpay-Tekin, G. (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâma I. Kısım Çağatayca Aslı. Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi*, Harvard.
- BTP:** Berbercan, M. T. (2011). **Buğra Tezkiresi'nden Parçalar** (Transkripsiyon-Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme), *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/4, 431-455.
- BV:** Türkay, K. (2002). *'Alî-Şîr Nevâyî Bedâiyü'l-Vasat Üçüncü Dîvân*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇGT:** Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi* (Gramer-Metin-Dizin), Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FK:** Kaya, Ö. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Fevâyi-dü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- GD:** Erdem Uçar, F. M. (2015). *Gedâyî Dîvânı* (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Ankara: Gazi Kitabevi.
- HBD:** Yıldırım, T. (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı* (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul: Hat Yayınevi.
- HHD:** Toparlı, R. (1998). *Harezmlî Hâfız'ın Divanı* (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım), Ankara: TDK Yayınları.
- HM:** Abik, A. D. (2006). *'Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirîn* (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin), Ankara: Seçkin Yayınları.
- KMD:** Alparslan, A. & Eraslan, K. (2012). *Kâmrân Mîrzâ Dîvânı II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 26, 11-78.
- KMNM:** Gedik S. (2010). *Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi* (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- LD:** Karaağaç G. (1997). *Lutfî Divanı* (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Ankara: TDK Yayınları.
- MK:** Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb* (İnceleme-Metin-Sözlük), Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MM:** Abik, A. D. (2005). *Meyveler Münazarası Doğu Türkçesi*, İstanbul: Seçkin Yayınevi.
- MN:** Aşçı, U. D. (2010). *Mîrzâ Ahmd bin Mîrzâ Kerîm Mûsâ-nâme* (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul: Palet Yayınları.
- MN I:** Eraslan K. (2001a). *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis I* (Giriş ve Metin), Ankara: TDK Yayınları.
- MSD:** Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- MZE:** Gözütok, A. (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr*, İstanbul: Fenomen Yayınları.
- NMŞF:** Eraslan, K. (1996). *Alî-Şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.

- NŞ:** Karaörs, M. (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb*, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞMM:** Fidancı, M. (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞT:** Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- KAYNAKÇA**
- Abik, A. D. (2005). *Meyveler Münazarası Doğu Türkçesi*, İstanbul: Seçkin Yayınevi.
- Abik, A. D. (2006). 'Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirîn Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin', Ankara: Seçkin Yayınları.
- Alparslan, A. & Eraslan, K. (2012). Kâmrân Mîrzâ Dîvânı II, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26, 11-78.
- Aşçı, U. D. (2010). *Mîrzâ Ahmîd bin Mîrzâ Kerîm Mûsâ-nâme İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Palet Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). Buğra Tezkiresi'nden Parçalar (Transkripsiyon-Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme), *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/4, 431-455.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgegil M. K. (1963). *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*, (çev. A. Ulvi Elöve), İstanbul.
- Develi, H. (1995). -sa Eki Nedir? Kip mi? Zarf-Fiil mi? *İlmî Araştırmalar*, I, 91-94.
- Develi, H. (1997). {sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme, *TDAY-Belleten* 1995, 115-152.
- Eckmann, J. (1959). Çağataycada Yardımcı Cümleler, *TDAY-Belleten* 1959, 27-58.
- Eckmann, J. (1998). Çağatayca, *Tarihî Türk Şiveleri*, (haz. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 211-245.
- Eraslan K. (2001a). *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan K. (2001b). *Alî Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis II (Çeviri ve Notlar)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (1996). *Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (1999). *Meolâna Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Erdem Uçar, F. M. (2015). *Gedâyî Dîvânı İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Fidancı, M. (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gedik S. (2010). *Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi (İnceleme-Metin_Gramer-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gözütok, A. (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr*, İstanbul: Fenomen Yayınları.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede Şart Gerundumu Üzerine, *Türk Dili*, 467/2, 276-279.
- Karaağaç G. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (1994). -sa / -se Eki Hakkında,

- Türk Dili* 516, 471–474.
- Karaörs, M. (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Kaya, Ö. (1996). *'Âlî Şîr Nevâyî Fevâ'idü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). -sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: TDK Yayınları, 160-167.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Ş. & Alpay-Tekin, G. (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâme I. Kısım Çağatayca Aslı. Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi*, Harvard.
- Toparlı, R. (1998). *Harezmlî Hâfız'ın Divanı İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkay, K. (2002). *'Alî-Şîr Nevâyî Bedâiyü'l-Vasat Üçüncü Dîvân*, Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldırım, T. (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Hat Yayınevi.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.